

De plek van 'Bild 101I-497-3531-11'

Paul Meiboom

Bijlage bij Nieuwsbrief No. 118 van de Vereniging
Vrienden van het Airborne Museum Oosterbeek, juni 2010

Afbeelding 1. Bild 101I-497-3531-11 (PK Jacobsen/Bundesarchiv).

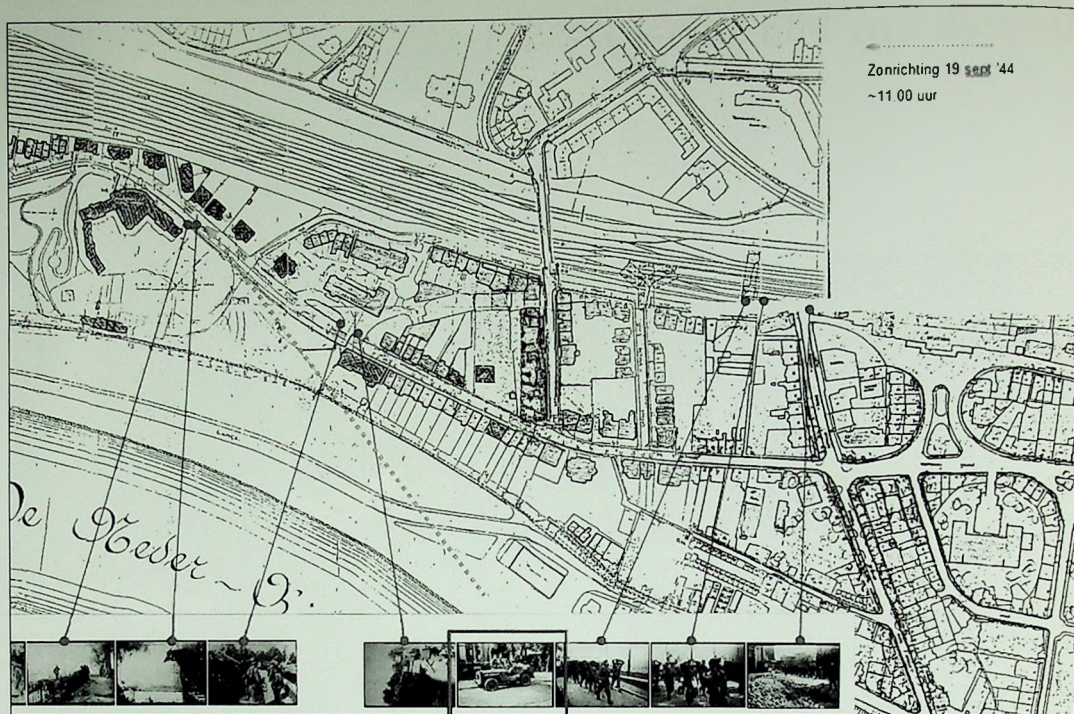
In Nieuwsbrief nr. 111 van augustus 2008 stond een oproep ter identificatie van de plek waar in september 1944 de bijgaande foto van een aantal Duitsers met een buitgemaakte Britse jeep is gemaakt. Na een lange periode van speuren en met de hulp van enkele Vrienden is nu de locatie onomstotelijk vast komen te staan.

De afbeelding komt uit de voor velen bekende serie foto's van Jacobsen en Wenzel, twee Luftwaffe PK-berichter die op de cruciale ochtend van 19 september 1944 ongeveer zes rolletjes film hebben vol geschoten. Het was het hoogtepunt van de strijd en de pogingen van het 1st, 3rd en 11th Parachute Battalion en het 2nd Battalion, The South Staffordshire Regiment om de troepen bij de brug in Arnhem onder leiding van Lieutenant Colonel Frost te bereiken. Dat lukte niet, en het was de laatste keer dat geprobeerd werd om Frost's mannen te ontzetten. Hierna hebben de restanten van deze eenheden zich teruggetrokken op Oosterbeek. De grote omvang van de verliezen aan vooral gevangenen die de Airbornes op die dag leden, en de cruciale fase in de strijd die is afgebeeld, maken van de serie foto's van de twee Luftwaffe-mannen een uniek document over de essentie van de Slag om Arnhem. Wie is geïnteresseerd

in de complete serie wordt verwezen naar het boek 'Market Garden then and now' van Karel Margry.

Diverse Vrienden reageerden op de oproep in de Nieuwsbrief, en iedereen bleek, niet geheel onverwacht, aan hetzelfde stuk weg te denken: de Utrechtsestraat, overgaand in de Utrechtseweg, te Arnhem. De gedachten liepen daarbij wel sterk uiteen: de uitersten betroffen een pand aan de zuidzijde van de Utrechtseweg vlak bij de Oranjestraat, en een gebouw in de buurt van het Station. Geen van de genoemde locaties bleek er uiteindelijk voor in aanmerking te komen. Maar de speurtocht die mede dankzij de tips in gang werd gezet, leverde gelukkig toch een positief resultaat op.

Op basis van de volgorde waarin de foto's van de PK-mannen zijn gemaakt, kon de plek waar we moesten zoeken aardig ingeperkt worden (zie afbeelding 2). Jacobsen hanteerde zijn camera eerst ter hoogte van het PGEM-gebouw aan de Utrechtseweg (waar nu het pand van Liander en Alliander staat), maakte daarna de onderhavige foto, en volgde later een groep krijgsgevangenen Britten die over de Renssenstraat naar het Station werden gebracht. De bijgaande door Marcel Anker ver-

Afbeelding 2. Volgorde van de foto's 7 t/m 14 uit film 1011-497-3511 van Jacobsen. De plattegrond is een elektriciteitskabeltekeningen-kaart van het voormalige Arnhemse energiebedrijf GEB en hersteld en bewerkt door Marcel Anker.

vaardigde kaart geeft de locaties van deze serie foto's aan. Het vermoeden bestaat dat Jacobsen bij het Gemeentemuseum (nu het museum voor Moderne Kunst Arnhem) niet verder kon omdat hij daar in de frontlinie terecht was gekomen. Hij is toen waarschijnlijk teruggelopen op zoek naar zijn belangrijkste doel: krijgsgevangen Britten.

Niet te negeren waren allereerst de op de foto duidelijk zichtbare tramrails. Dit betekent, uitgaande van het toenmalige tramnet, dat het om de Utrechtsestraat en -weg, de Bergstraat, het Stationsplein of misschien de Oude Kraan zou moeten gaan. Ook de schaduwwerking geeft een indicatie. Na de reconstructie hiervan blijkt dat het tijdstip waarop de fotograaf afdrukte, ergens in de ochtend was, tussen 10 en 11 uur. De schaduwen veroorzaakt door de ruim schijnende zon op die qua weer mooie septemberochtend hebben een noordwestelijke richting. Dat doet vermoeden dat de oriëntatie van de foto in zuidelijke richting is.

De eerste aanwijzing dat het ging om de omgeving Bergstraat – Utrechtsestraat kwam uit een analyse van de bewuste afbeelding en van andere foto's van de hand van het duo Wenzel – Jacobsen. Vooral het hek op de foto met de jeep en op foto nummer 3530-15A van Jacobsen kwam in de details erg overeen. (zie afbeeldingen 3 en 4).

Afbeelding 3. Detail 1011-497-3531-11 (PK Jacobsen, Bundesarchiv).

Afbeelding 4. Detail 1011-497-3530-15A (PK Jacobsen, Bundesarchiv).

De aan het bovineinde schuin naar achteren gebogen staanders, de heg, het randje op de stoep, en (voor wie goed kijkt) zelfs de twee horizontaal gespannen (prikkel-?)draden tussen de schuine staanders zijn identiek. De locatie van afbeelding 4 was al wél bekend: deze is genomen op de kruising Utrechtsestraat-Bergstraat, in zuidwestelijke richting.

Van iets verder af heeft ook Wenzel dezelfde hoek gefotografeerd (zie afb. 6). De details van het balkon van de daarop zichtbare villa lijken sterk op die van het balkon van het pand in het midden van de foto met de jeep, maar het is duidelijk dat het niet om hetzelfde huis gaat.

Het duidelijkste aanknopingspunt leek het NSDAP-bord op de gevel, maar toch duurde het tot september 2009 voordat hiermee de link kon worden gelegd. In eerste instantie ploos Geert Maassen de Arnhemse archieven en verzamelingen in het Gelders Archief uit, maar er rolde geen relevant adres uit van een kantoor van de National Sozialistische Deutsche Arbeiter Partei. Op de dag van de Airborne wandeltocht (op de 5e van de genoemde maand) stuitte hij puur toevallig in Oosterbeek op een belangrijk document. Het kwam door een kleine tentoonstelling in de interieurwinkel L4 Interieur & Decoratie, die meedeed aan een wedstrijd om de mooiste 'Slag-om-Arnhem-etalage'. Geerts aandacht werd van verre getrokken door een motorfiets, maar dichterbij gekomen viel zijn blik meteen op een voorbedrukte briefkaart van en voor Duitse instanties (zie afb. 7). De bijbehorende adresgegevens lieten aan duidelijkheid niets te wensen over: de NSDAP Kreisleitung was gevestigd op het adres Utrechtsestraat 1 te Arnhem. En dat was dus het eerder getoonde pand op de westelijke hoek van die straat en de Bergstraat!

Niet op de hoogte van deze ontdekking kwam de schrijver van dit artikel tot dezelfde conclusie op basis van een verwijzing in de publicatie '3x Arnhem' van Bert Kerkhoffs. Op pagina 65 wordt vermeld dat op het genoemde adres een vestiging gezeten heeft van de 'Omnia Treuhand GMBH', een Duits bedrijf dat viel onder de organisatie van de NSDAP.

Afbeelding 5. Bild 1011-497-3530-15A (PK Jacobsen/Bundesarchiv).

Afbeelding 6. Bild 1011-497-3526-22A (PK Wenzel/Bundesarchiv).

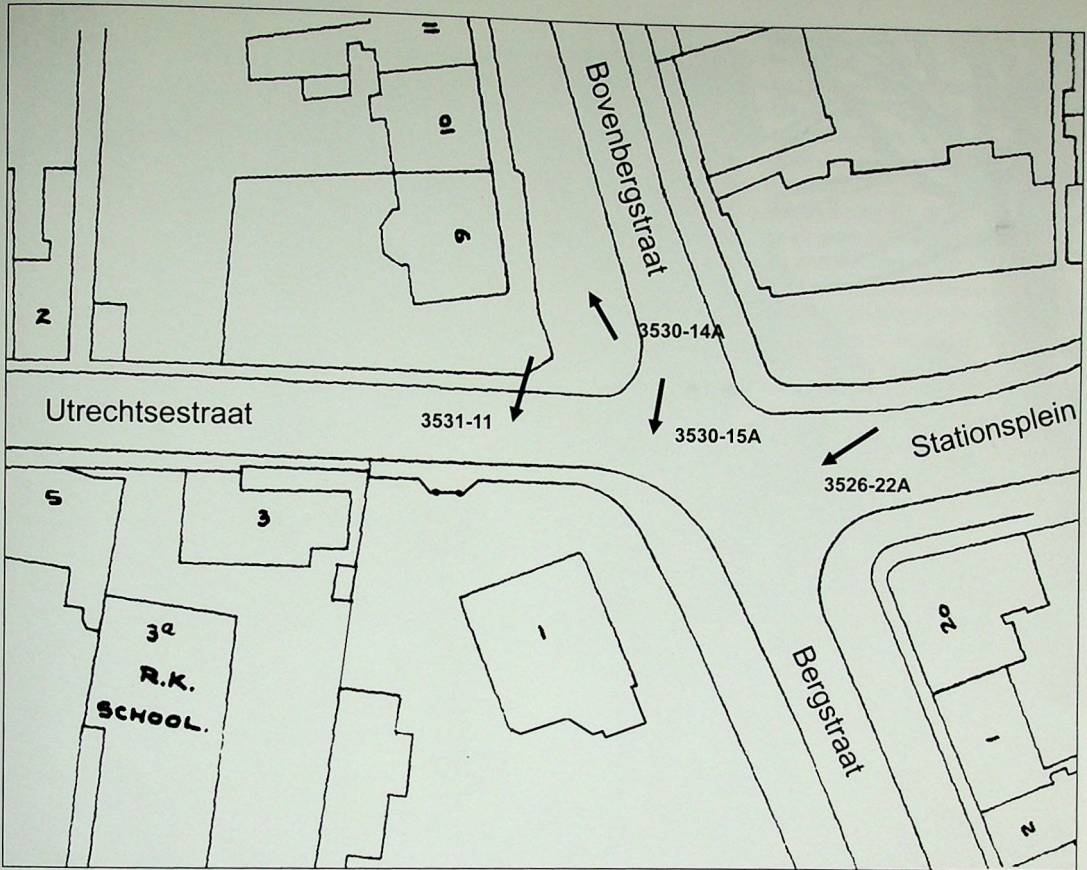
Afbeelding 7. Voorbedrukte 'briefkaart' van de NSDAP (uit particuliere collectie).

Met enig inbeeldingsvermogen kan men op een sterk uitvergrote versie van afbeelding 1 op het bordje onder het NDSAP-bord ook een aantal letters herkennen die te tekst 'Kreisleitung' en daaronder 'ARNHEIM' zouden kunnen vormen.

Verder uitzoeken in de archieven leverde op dat het pand op 17 december 1942 gevorderd werd ('in gebruik genomen') door de Dienststelle 'Reichskommissar' ('Räumungsfrist 1 Januar 1943'). Dit gebeurde ten laste van de weduwe M.E. van Es-Frowein, en het betrof het woonhuis, met uitzondering van de garage en tuinhuis. Na de oorlog bleek het pand er nog gewoon te staan, en het verdween pas rond 1953/1954 toen ter plekke nieuwbouw verrees.

Bijgaande kaart geeft een overzicht van de directe omgeving van de kruising Utrechtschestraat/Bergstraat in 1944 en daarop zijn de plekken aangegeven waar de in dit artikel beschreven foto's zijn gemaakt.

De link met de weduwe Van Es-Frowein leverde nog meer op. Volgens de gegevens van de burgerlijke stand gaat het om Margaretha Elisabeth Frowein (gestorven te Arnhem in 1952, oud 97 jaar), weduwe van kolonel Nicolaas Jan Adriaan Pieter Helenus van Es (in 1921 op 73-jarige leeftijd overleden in de Gelderse hoofdstad). In het telefoonboek van Arnhem van 1950 staat gewoon het nummer van M.E. van Es-Frowein aan de Utrechtschestraat 1; ze is er na de oorlog dus weer ingetrokken. Haar man blijkt geen onbekende in vooral de militaire wereld van Arnhem. Uit het jaarboek der Nederlandse letterkunde van 1921 komt de volgende tekst: 'Hij werd dd. 14 juli 1864 benoemd tot cadet der artillerie aan de KMA te Breda. Na aanstelling op 22 juli 1868 tot Tweede-Luitenant, diende hij achtereenvolgens bij de Vesting- en de Veld-Artillerie, tot hij op 1 maart 1886 als kapitein werd overgeplaatst bij het Korps Rijdende Artillerie. Nadat hem op 15 november 1898 om gezondheidsredenen eervol ontslag uit den dienst was verleend met den rang van majoor, zag hij zich wegens letterkundige- en andere verdiensten opvolgend hogere rangen, tot dien van kolonel toegekend. O.a. diende hij gedurende de mobilisatie-jaren 1914-1918 als Etappen- en Stations-commandant te Arnhem, in welke betrekking hij door gulheid en hoffelijke vormen tegenover Nederlandsche- en vreemde autoriteiten, de eer van Nederland heeft hoog gehouden. De heer Van Es was als schilder langen tijd lid en voorzitter der commissie tot inrichting van de vierjarige tentoonstellin-

Afbeelding 8. Plattegrond kruising Bergstraat/Utrechtsestraat en locatie van de foto's in dit artikel¹. Kaart van het voormalige Arnhemse energiebedrijf GEB via Marcel Anker en bewerkt door Paul Meiboom.

gen, lid van het kunstminnend genootschap 'Artibus Sacrum' te Arnhem enz. Zijne militaire dienst en latere letterkundige werkzaamheden hebben belet, dat zijn sensitiviteit als schilder tot volle rijpheid gekomen is. Kolonel Van Es was Officier in de Orde van Oranje-Nassau met de Zwaarden, Commandeur, Officier en Ridder van tal van vreemde ridderorden, en versierd met meerdere binnen- en buitenlandse onderscheidingsteekenen.' Hij was dus een militaire historicus, en een Gele Ridder. Hij zou eens moeten weten wat zich ruim 20 jaar na zijn dood op zijn stoep allemaal heeft afgespeeld!

Vervolgens bleek ook nog de onderstaande foto van Van Es te bestaan. Het originele bijschrift vermeldt: 'Kolonel b.d. N.J.A.P.H. van Es te paard voor een gebouw van de Rijdende Artillerie', maar het kostte niet veel tijd om te zien dat de foto is gemaakt op zijn erf, waarbij de fotograaf met de rug naar de Utrechtsestraat stond. En het gebouw achter van Es is dus het tuinhuis van Utrechtsestraat 1 (zie afb. 8) en hetzelfde als in het midden op Duitse 'NSDAP-foto' van Jacobsen! (let op de details van het balkonhek en de hoekstenen)

Case closed? Nog niet helemaal, want een foto van het woonhuis zelf, met de hoek waar het NSDAP-bord zich bevonden heeft, is het laatste nog missende stukje van de puzzel. Wat niet onverlet laat dat aan de locatie van de foto van de Duitsers met de jeep niet meer getwijfeld hoeft te worden!

Wie dezelfde plek tegenwoordig bezoekt (afbeeldingen 10 en 11) kan begrijpen dat de zoektocht moeizaam was; niets behalve de straat zelf (maar dan zonder tramrails) is vandaag de dag overgebleven van wat er in 1944 was.

Inzoomen op de Duitse foto uit 1944 opent overigens nog een wereld van details die op het eerste gezicht niet te onderscheiden zijn. Zo komen achter de Duitser met de zwarte jas twee burgers aangelopen; een man en een jongen zo te zien. Ook is er aan de rechterkant op het terrein allerlei materiaal te zien, waaronder, zo lijkt het, een zgn. Schwimmwagen en een motorfiets.

Onwillekeurig komen dan uiteraard vragen naar boven: wat is het verhaal dat die Duitsers te vertellen hebben over de buitgemaakte jeep? Wie zijn die burgers,

Afbeelding 9. Kolonel b.d. N.J.A.P.H. van Es te paard voor het tuinhuis bij Utrechtsestraat 1. Foto uit 1914-1919 van Herman de Ruiter, glasnegatief bestemd voor 'J. Kooiman, De Nederlandsche Strijdmacht en hare Mobilisatie in 1914'. Foto via het Legermuseum, Delft. De school waarvan aan de rechterkant een stukje te zien is, staat er anno 2010 nog steeds (niet zichtbaar vanaf de Utrechtsestraat).

Afbeelding 10. De plek van afbeelding 1 anno 2010.

Afbeelding 11. De plek van afbeelding 6 anno 2010.

Afbeelding 12. Twee details van bild 1011-497-3530-14A (PK Jacobsen, Bundesarchiv).

en wat deden zij daar? Zijn dat hun fietsen? Of zijn het de fietsen van Wafen-ss-ers van de 9e SS Panzer-Division Hohenstaufen die hier gevochten hebben? Bekend is dat een aantal onderdelen op 17 september op de fiets naar Arnhem zijn gekomen. Zou het pand Utrechtsestraat 1 een lokaal hoofdkwartier van de hier vechtende Duitsers geweest kunnen zijn?

Nieuwe oproep

Het bestuderen van uitvergrotingen van een aantal foto's uit de serie van Jacobsen leverde nog een aantal voor zover bekend niet eerder ontdekte details op. Het blijkt bij de drie krijgsgevangenen Britten op afbeelding 5 te gaan om twee luitenants en één majoor. De rangonderscheidingsstekens zijn op deze foto en een andere van dezelfde groep bij sterk uitvergroten goed te zien (zie afbeeldingen 12 en 13). De linker luitenant op afbeelding 12 heeft een Parachutisten-wing op zijn smock. De mogelijkheid bestaat dat het bij de linker luitenant op afbeelding 13 gaat om een kapitein; er lijkt iets aan de hand te zijn met zijn rangonderscheidings-

teken op zijn rechterschouder waardoor mogelijk 1 ster niet te zien is.

Op foto 1011-497-3530-14A komen de drie Britten uit het pand Bovenbergstraat 9 gelopen, op de hoek met de Utrechtsestraat. Ze kunnen daar niet gevangen genomen zijn, want zover zijn de Britten nooit gekomen. Waarschijnlijk zijn ze dus, nadat ze elders gevangen zijn genomen, hier naartoe overgebracht en mogelijk verhoord en werden ze op het moment dat de fotograaf langskwam definitief afgevoerd. Dat bewijst dat de panden op deze kruising een belangrijke rol vervulden voor de Duitsers in deze fase van de strijd.

Gegeven de locatie en het tijdstip van de foto moet het mogelijk zijn de identiteit van deze officieren vast te stellen; er zijn niet zoveel mogelijke kandidaten. Het moet hier bijna zeker gaan om Britten die aan het einde van de gevechten op Onderlangs gevangen waren genomen, dus van het 1st of het 3rd Parachute Battalion. De volgorde van de foto's van Jacobsen laat zien dat de gevechten van de South Staffords nog aan de gang waren, en dat gevangenneming van grote aantallen van hen op zijn vroegst één à twee uur na deze opnamen is begonnen. De eerste vermoedelijke krijgsgevangenen South Staffords staan op het volgende filmpje van Jacobsen op de foto's 3531-12 en -13 (net na de foto met de jeep).

Afbeelding 13. Detail van bild 1011-497-3530-15A (PK Jacobsen, Bundesarchiv).

Een eenvoudig proces van eliminatie doet dan concluderen dat het om slechts drie majoors kan gaan: Chris Perrin-Brown, John Timothy en Ronny Stark, allen van het 1st Battalion. De overige majoors van de 1st Parachute Brigade en aangesloten eenheden waren op het tijdstip dat de foto's werden

Afbeelding 14. Links detail van bild 1011-497-3530-15A (PK Jacobsen, Bundesarchiv). Rechts portretfoto Hans Möller als SS-Sturmbannführer, foto gemaakt na Arnhem tussen oktober '44 en mei '45), foto H. Fürbringer.

gemaakt gesneuveld, bij de brug, gewond afgevoerd naar Oosterbeek, of een van de dagen ervoor gevangen genomen. Op gelijkenis valt de besnorde Perrin-Brown meteen af, en qua uiterlijk leek Timothy een goede kandidaat. Het toeval wil dat John Timothy nog steeds in leven is, en Harvey Grenville van The Parachute Regimental Association is bereid gevonden de foto's aan hem voor te leggen. Helaas kon John 65 jaar later niet bevestigen of ontkennen dat hij de betreffende persoon is.

Als de eerder genoemde optie klopt dat de linker luitenant van afbeelding 13 een kapitein is, dan is qua uiterlijk Cpt. John O'Sullivan, 2ic van S-company 1st Battalion, een zeer goede kandidaat. Een ander nog in levend zijnd lid van het 1st Battalion, private Doug Charlton, kon alleen geen van de drie personen plaatsen als zijnde van het 1st Battalion, dus wellicht dat bovenstaande redenering niet klopt en dat het toch gaat om een 'verdwaald' groepje officieren van een andere eenheid als artillerie of Glider Pilots, of toch South Staffords. Daarom deze nieuwe oproep, vooral aan onze Britse leden: wie zijn deze twee luitenanten (of luitenant en kapitein) en één majoor die dinsdagochtend 19 september 1944 gevangen werden genomen in Arnhem-West?

Overigens laat afbeelding 5 nóg een officier zien, maar dan een Duitse: uiterst rechts staat een SS-Hauptsturmführer. Vergeleken met een portretfoto van hem uit ongeveer dezelfde periode moeten we met aan zekerheid grenzende twijfel concluderen dat het hier gaat om Hauptsturmführer Möller, commandant van de Pionier Abteilung (genie) van de 9e SS Panzer-Division Hohenstaufen (zie afbeelding 14). Hij was de bevelhebber van de Kampfgruppe van de Hohenstaufen op de Utrechtsestraat-Utrechtseweg op 19 september. Dat maakt deze foto dan wel heel bijzonder; zou het zijn hoofdkwartier zijn geweest in de villa op de hoek van de Brugstraat en Utrechtsestraat?

Met dank aan

- Geert Maassen voor zijn bijdragen aan dit artikel en het redigeren ervan.
- Harvey Grenville en Marcel Anker voor hun bijdragen.
- Interieurwinkel L4 Interieur & Decoratie, Van Toulon van der Koogweg 18, Oosterbeek, www.L4interieur.nl.
- Alle vrienden die reageerden op de oproep.

Bronnen

In deze zoektocht hebben enkele bronnen vooral ook bijgedragen aan het afschrijven van een aantal mogelijke locaties van de foto. Daarom verdienen zij hier vermelding naast de bronnen die in het artikel rechtstreeks aan bod zijn gekomen.

- Dover, Maj. V.: The silken canopy, Cassel ltd London, 1979.
- Fürbringer, H.: La Hohenstaufen, Heimdahl 1984, nieuwe editie 1998.
- Iddekinge: Arnhem September 1944, Gemeentearchief Arnhem 1969.
- Junier & Smulders: By land, Sea and Air: an illustrated history of the 2nd battalion The South Staffordshire Regiment 1940-1945, Sigmond Publishing 2003.
- Kerkhoffs, B.: 3x Arnhem, Vroom & Dreesmann 1977.
- Kershaw, R.J.: It never snows in September, Ian Allen ltd 1990.
- Middlebrook, M.: Arnhem 1944, Penguin books 1995.
- Margry, K.: Operation Market Garden then and now, After the Battle 2002.
- Van Roekel, C.: Who Was Who during the battle of Arnhem, VVAM 1996.
- website 'mijnarnhem' (prentbriefkaarten).
- website 'Arnhem in beeld'.
- website 'Oud Arnhem'.
- website 'World War 2 Unit histories and officers' van Hans Houterman/Jeroen Koppes.
- website 'Airborne Assault-Paradata'.
- En last but not least het Gelders Archief en hun website www.geldersarchief.nl.

Endnotes

- ¹ Er zijn rond deze kruising nog minstens 2 foto's door Jacobsen en Wenzel gemaakt. In ieder geval twee vaak gebruikte foto's van Wenzel 1011-497-3526 20A (van de 10 opgestelde Sturmgeschütze in de Utrechtsestraat) en 1011-497-3526 21A (van de zeer jonge SS-er met helm en stofbril) zijn vanaf nagenoeg dezelfde plaats als afbeelding 1 gemaakt, alleen in een andere richting. Het huis op de achtergrond bij de jonge ss-er is hetzelfde hoekpand als waaruit de 3 Britse gevangenen op de foto van Jacobsen komen gelopen. Daarnaast bestaat bij mij het vermoeden dat de 2 vage foto's direct volgend op afbeelding 5 in de filmrol van Jacobsen, met als onderwerp andere Britse gevangenen, rond de villa op de hoek Brugstraat/Utrechtsestraat zijn gemaakt.

Reacties naar: meiboom13@zonnet.nl